

บทที่ ๓

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและคตินิยมที่ปรากฏ ในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและคตินิยมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ ได้แก่ หลักคำสอนเรื่องกรรม ความกตัญญูทเวที คำสอนเรื่องความเชื่อเรื่องบุญบาป คำสอนเรื่องกิเลส คำสอนเรื่องกฎไตรลักษณ์ คำสอนเรื่องบุพเพสันนิวาส ดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไป

๓.๑ หลักธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ

สำหรับหลักธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำนั้นความจริงเป็นเรื่องที่ชัดเจนมาก เนื่องจากนิทานหรือวรรณกรรมเรื่องนี้เป็นนิทานชาดกนอกนิบาตของลาวมีเค้าเรื่องคล้ายๆ เรื่องสังข์ทองของไทย คือพระเอกเป็นคนที่มีความผิด ชี้นำ ไม่สวยงาม เนื่องจากว่าอดีตเคยทำกรรมไม่ดี แต่เพราะการที่พระเอกเป็นพระโพธิสัตว์ที่ได้บำเพ็ญบารมีมามากจึงทำให้มีบุญ เรื่องกำกาดำกับเจ้าเงาะหอยสังข์จึงมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันในมุมนี้ แต่ในส่วนหลักธรรมปรากฏว่านิทานเรื่องกำกาดำนั้นมีหลักธรรมที่ผู้แต่งมุ่งที่จะสอนอยู่หลายประการ ได้แก่

๓.๑.๑ หลักคำสอนเรื่องกรรม

คำว่า “กรรม” มาจากภาษาสันสกฤตว่า “กร” (Kri) มีความหมายเช่นเดียวกับภาษาบาลีว่า กมม คำว่า กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางพระพุทธศาสนามีความหมายว่า “การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ”^๑ คือ “ด้วยความตั้งใจทำดีก็ตาม ชั่วก็ตาม” สามารถเป็นไปได้ทั้งสองฝ่าย คือ การกระทำฝ่ายดี เรียกว่า กรรมดี ฝ่ายชั่วเรียกว่า กรรมชั่ว การกระทำที่จะจัดว่าเป็นกรรมนั้นจะต้องประกอบด้วยเจตนาเป็นหลักใหญ่ เว้นเจตนาเสียแล้วการกระทำนั้นหาเป็นกรรมไม่ ดังพุทธพจน์ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กम्मิ วทามิ ภิกขุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเจตนาเป็นตัวกรรม”^๒ ฉะนั้น กรรมเกิดขึ้นเพราะการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ส่วนการกระทำที่ปราศจากเจตนาหาจัดว่าเป็นเพียงกิริยา เพราะไม่ได้มุ่งถึงผลที่จะได้รับหรือติดตามมาภายหลังการกระทำนั้น เป็นการเคลื่อนไหวที่ดำเนินไปตามปกติเท่านั้น

หลักกรรมมีความสำคัญต่อบุคคลและสังคม ดังที่ท่านพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมมี ดังนี้

๑. ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการกระทำ และผลการกระทำตามแนวทางของเหตุปัจจัยไม่เชื่อสิ่งมกมาย ตีนขาว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น

^๑ อ.อ.อ.ก. (ไทย) ๒๒/๓๓๔/๔๖๓.

^๒ อ.อ.อ.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

๒. ให้เห็นว่าผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึงความสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำจึงต้องพึ่งตน และทำความเพียรพยายามไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการ อ่อนนอน เช่นสรงต้อปัจจัยภายนอก

๓. ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ก็จะต้องเว้นจากกรรมชั่วและรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการกระทำความดีต่อเขา

๔. ให้ถือว่า บุคคลมีสิทธิ์โดยธรรมชาติที่จะทำการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง สร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไปโดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเทวดา และพรหมได้ทุก ๆ คน

๕. ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถและความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชั้นวรรณะ

๖. ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่ค่อยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบันเพื่อรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผน สร้างเสริม ความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง

๗. ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป^๓

ในวรรณกรรมเรื่องก่ำกาดำนั้นถือว่าเป็นวรรณกรรมที่เน้นเรื่องกรรม เพราะเป็นการกล่าวถึงการลงมาใช้ชาติของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตโดยพระอินทร์เป็นคนส่งลงมาตามคำขอของสามิภรรยาชาวเมืองอินทรีปัทธกู่หนึ่ง โดยพระอินทร์ให้เทพในชั้นดุสิตลงมาเกิดสององค์ พอลงมาเกิดก็มาเกิดเป็นเด็กตัวดำมากคนหนึ่งที่ไม่แม่ไม่รัก เพราะอายุชาวบ้านและญาติ ๆ ที่ได้ลูกมาตัวดำผิดมนุษย์จึงเอาแต่ด่าลูกและไม่คิดจะเลี้ยงดูมาแต่แรก ซึ่งเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะเป็นกรรมของท้าวกำกาดำที่ในอดีตเคยไปพรากรลูกเสือในป่ามาทำให้แม่เสือเกิดความโกรธและจองเวรท้าวกำกาดำ พอเกิดมาก็ต้องมาใช้กรรมกับแม่เสือ โดยความจริงเรื่องนี้ท้าวกำกาดำเป็นคนเล่าให้พ่อตัวเองฟังว่า

อันแม่ผู้นี้ชาติก่อนเป็นเสือพ่อเอ๋ย ขอยกทำปาบังลูกเสือปางนั้น บัดนี้พ่อก็ไล่เสียก่อนตามกรรมใช้ชาติพ่อเอ๋ย เอาแต่บุญข่อยทอน เมื่อน้ำหากซิเห็นพ่อเอ๋ย^๔

ต่อมาแม่ของท่านก็ตัดสินใจพาท่านไปถ่วงน้ำเพื่อให้หนีไกลจากตัวเองตามกรรมที่เคยไปพรากรลูกเสือมาแม่เสือเลยตามมาทำกรรมให้กับท่านอันนี้ถือว่าเป็นกรรมที่เวียนไปหาหากันได้ว่าใครทำกรรมอะไรไว้ก็จะได้รับผลของกรรมนั้นอย่างแน่นอน

นอกจากนั้นก็มีกรรมของลูกสาวเจ้าเมืองบิดาของนางลุนและเป็นพี่สาวนางลุนทั้ง ๖ คนที่ไม่ยอมเลือกกำกาดำแถมเหยียดหยามว่า ให้เอากับกาดำสู้ให้ไปนอนกับหมาดีกว่าว่า

อิตถาททา	ในกาละเมื่อนั้น
พระถามแก่นแก้ว	นางนาคทั้งหลาย
ไผจักเอาบาคน	กำกาดำน้อย

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๑๓-๒๑๔.

^๔ สุภณ สมจิตศรีปัญญา, **ท้าวกำกาดำ**, (มหาสารคาม : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๒๕๒๒), หน้า ๒๕.

	ไผจักขันเอาท้าว	กาทำให้ฮีบบอก	มาก่อน
	กูจักปูนปลุกให้	เอาท้าวบ่อขึ้น	
เมื่อนั้น	นางทั้งหกพร้อม	ชาคองค์พ่อ	
ครั้งว่า	พ่อให้เอาท้าวกำน้อย	แขนงสู่ให้วาย	พ่อเอ๋ย
	แนงว่าให้ลดชั่ว	เมี้ยนดีได้ก้วยัง	พระเอ๋ย ^๕
จากข้อความดังกล่าวนั้นถือว่าเป็นกรรมที่เกิดจากการพูดส่อเสียดตามหลักอภิสัทธรรมบถ			
๑๐ ประการ ที่มุ่งส่อเสียดคนอื่น สุดท้ายพอกำกาดำแปลงเพศก็พากันเสียดตายว่า			
แต่นั้น	นางทั้งหกพร้อม	พากันมาหลังหล้า	
	เห็นแจ่มเจ้า	บาท้าวลวดกะสัน	
อันว่า	จิตต์แก่นแก้ว	แบ้วหล้าหลงจิตต์	
อันว่า	ในใจคิด	อยากชมดอมน้อง	
	เมื่อจักชิงชมแท้	ก็กลัวเกรงพระยาพ่อ	แท้นา
	พ่อ หากถามจั้นๆ	हनางเว้าว่าบ่อเอา	แลนา
โอนอ	อันว่าในมนุสสาโลกนี้	มาเกิดหลงพบ	สิ่งนี้
อันว่า	บุญบ่อเคยชมสอง	ก็หล้าตายพระอวนเจ้า	
	เคียดแต่คราวก่อนพุ้น	พระพ่อยังถาม	แท้ตาย
	เฮาหากขานคำผิด	ก็หลีกบาไทท้าว	นั้มนอ
	เห็นว่าที่บาปาวท้าว	กาตำปึงปอด	จริงแล้ว
	เห็นที่บาปาวเหล่น	กลางด้าวด้านดง	นั้มนา
	ไผก็บ่อคืออยากได้	บาท้าวสู้คน	
	ภายหลังแล้ว	ก็มางามยวดยิ่ง	เสียนอ ^๖

จากการกล่าวมาทั้งหมดนั้นเราจะพบว่าในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำได้เน้นย้ำในหลักคำสอนเรื่องกรรมไว้อย่างมากทั้งกรรมดีและกรรมชั่วที่สอนให้ละเว้นและให้ทำเพราะถือว่าเป็นกรรมที่ก่อให้เกิดผลกับผู้กระทำทั้งในส่วนของกรรมดีและกรรมชั่วนั้น

๓.๑.๒ ความกตัญญูทเวที

ความกตัญญู เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ในสังคมมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งอื่น ชีวิตด้านกายภาพดำรงอยู่ได้เพราะได้รับการอุปการะเลี้ยงดูจากบุคคลต่าง ๆ มีบิดามารดา ครูอาจารย์ ญาติพี่น้อง เป็นต้น นอกจากนั้น ต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งเหล่าอื่นอีก เช่น อาศัยปัจจัย ๔ เป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตจึงจะมีชีวิตอยู่รอดได้ ในส่วนจิตใจมนุษย์ก็ได้รับการปลูกฝังอบรมลักษณะคุณค่าทางจิตใจจากบุคคลอื่น มีบิดามารดาเป็นต้น ให้มีทัศนคติ ค่านิยม คุณธรรม จริยธรรม อันเป็นหลักสำคัญในการดำเนินชีวิตให้ความเจริญรุ่งเรือง ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของมนุษย์ ความกตัญญูนี้เป็นคุณธรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติมิใช่เฉพาะต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ให้มีแม้แต่ต่อสัตว์และพืชทั้งหลายด้วย มีนักวิชาการได้กล่าวถึงความหมายของความกตัญญูทเวที ดังต่อไปนี้

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของกตัญญูไว้ว่า ความรู้และยอมรับรู้ในบุญคุณของผู้อื่น ที่มีอยู่เหนือตนเรียกว่า กตัญญูตา (กตัญญู) การพยายามทำตอบแทนบุญคุณนั้นๆ เรียกว่า กตเวทิตา (กตเวทิต) คนที่รู้บุญคุณ คนที่ทำตอบแทน เรียกว่า คนกตเวทิต กตัญญูกตเวทิตา หมายถึง ความรู้บุญคุณท่านแล้วทำตอบให้ปรากฏ นี่เป็นธรรมประคองโลกให้เป็นอยู่ได้ และอยู่ได้ด้วยความสะดวกสบายได้ กล่าวคือ ทุกคนมิได้เกิดจากโพรงไม้ แต่เกิดในโพรงเล็ก ๆ ในครรภ์มารดาด้วยการร่วมมือของบิดา เกิดมาแล้วมีชีวิตอยู่ได้และเจริญเติบโตต่อไปบนความเสียสละของบิดามารดา และของทุกคนที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องอันมีจำนวนมากเหลือที่จะนับ บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ยกบิดามารดาขึ้นเป็นบุคคลแรกในเรื่องนี้ ก็เพราะเป็นบุคคลแรกในการให้กำเนิด ให้ปัจจัยเครื่องยังชีวิตให้วิชาความรู้ ให้การอบรมทางอุปนิสัยที่ดี และอื่น ๆ ที่เป็นผลดีอีกมากมาย หากผู้ใดมีจิตทรมานจนถึงกับไม่รู้คุณของบิดามารดาแล้วก็เป็นการสุดวิสัยที่เราจะรู้จักคุณของปรีชาและศรัทธาซึ่งกล่าวแล้วได้ การชิมชาในพระคณของบิดามารดา จึงเป็นความกตัญญูหมายเลขหนึ่งของคนทุกชาติทุกภาษาในโลกนี้ และโลกอื่น ๆ ทุกโลก ผู้ไม่รู้คุณบิดามารดา ย่อมถูกจัดไว้ในฐานะเป็นบุคคลที่ใคร ๆ ไม่ควรไว้วางใจในโลก^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของคำว่ากตัญญูกตเวทิตาไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์” หมายถึง ความเป็นคนกตัญญูกตเวทิต และได้ให้ความหมายของคำว่า กตัญญูกตเวทิต หมายถึง ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้วและตอบแทนแยกออกเป็น ๒ ส่วน คือ กตัญญูรู้คุณท่าน กตเวทิต ตอบแทนหรือสนองคุณท่าน^๘

อย่างไรก็ตาม คำว่ากตัญญูกตเวทิต เป็นคำที่มาด้วยกัน เมื่อกล่าวถึงความกตัญญู ก็ต้องกล่าวถึงกตเวทิตไปด้วย เพราะในทางปฏิบัติคุณธรรม ๒ ข้อนี้ไม่สามารถแยกจากกันได้ โดยสรุปความกตัญญูก็คือ ความรู้ในบุญคุณและการยอมรับรู้ในบุญคุณของบุคคล คือ พ่อ แม่ ลูก เป็นต้น สัตว์ สิ่งของ และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ที่มีต่อตัวเราทั้งทางตรงและทางอ้อม กตเวทิต คือ พยายามกระทำตอบด้วยการทดแทนพระคุณ ช่วยเหลืออุปการะ ยกย่อง บำรุง รักษาให้คงอยู่ในสภาพที่ดีงาม เพื่อความสงบสุขของสังคม และเพื่อความสมดุลทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

ความสำคัญของความกตัญญู

ความกตัญญูกตเวทิตเป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษยชาติ เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ สามารถสรุปความสำคัญของความกตัญญูกตเวทิตได้ดังนี้

๑) ความกตัญญูกตเวทิตเป็นวัฒนธรรมที่ดีงาม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมไทยได้สืบทอดความกตัญญูกตเวทิตไว้เกือบทุกเรื่อง เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ตาย การบวชวันขึ้นปีใหม่ วันสงกรานต์ วันลอยกระทง เป็นต้น

๒) ความกตัญญูกตเวทิต ทำให้สถาบันครอบครัวและสังคมมั่นคง ซึ่งนับว่าเป็นหลักธรรมพื้นฐานที่ทำให้มนุษย์รู้จักการกระทำหน้าที่อันเหมาะสมของตนเอง โดยเริ่มจากความรับผิดชอบต่อนตนเอง ความรับผิดชอบต่อนหน้าที่ในสถาบันครอบครัว โดยบิดามารดาทำหน้าที่ในฐานะบุพการี และ

^๗ พุทธทาสภิกขุ, กตัญญูกตเวทิตเป็นร่วมโพธิ์ร่มไทรของโลก, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๒.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒.

บุตรธิดาปฏิบัติหน้าที่ต่อบิดามารดาในฐานะผู้มีความกตัญญูทเวที่อันจะขยายผลในระดับสังคมที่กว้างออกไป ความกตัญญูช่วยให้โลกอยู่รอดไม่มีปัญหา ปัญหาคนชราไม่มีคนเลี้ยง ปัญหาสงคราม ปัญหาความโหดร้ายทารุณ ปัญหาการเมือง ปัญหาเศรษฐกิจ ก็จะหมดไป

๓) สภาพาสังแวดล้อมทางธรรมชาติจะสมดุลไม่ถูกทำลาย คนมีความกตัญญูย่อมระลึกถึงบุญคุณของป่าไม้ พืชพันธุ์ แม่น้ำ ลำธาร ถนนหนทาง และสิ่งสาธารณประโยชน์อื่น ๆ ช่วยกันอนุรักษ์ บำรุง รักษาให้สิ่งเหล่านั้นคงอยู่ร่วมกับมนุษย์อย่างสมดุลและกลมกลืน

๔) ความกตัญญูทเวที่เป็นเครื่องหมายของคนดี ดูว่า เขามีคุณธรรมคือมีความกตัญญูทเวที่ขนาดไหน เขาปฏิบัติต่อพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย เครือญาติอย่างไร คนดีย่อมมีความหนักแน่นอดทนให้การดูแลบำรุงรักษาบิดามารดาให้อยู่เป็นสุข เพราะพ่อแม่เป็นพระประจำบ้าน เป็นเทวดาประจำบ้าน ไม่ต้องไปกราบไหว้เทวดาที่ไหน กราบไหว้บิดามารดาก็พอแล้ว การเคารพกราบไหว้พ่อแม่เป็นมงคลชีวิต ความกตัญญูนั้นไม่มีเฉพาะมนุษย์เท่านั้น ความรู้คุณของวัตถุสิ่งของก็เป็นกตัญญู ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง บ้านที่พักอาศัย ธรรมชาติแวดล้อมที่เราอยู่ ทุกสิ่งล้วนมีบุญคุณทั้งสิ้น และความกตัญญูทเวที่จึงเป็นคุณธรรมและเป็นสัญลักษณ์ของคนดี เป็นวัฒนธรรมที่งดงามและเป็นคุณธรรมคำจวนครอบครัว สังคม และโลกให้เกิดความสุ่มิสันติภาพ

สำหรับคำสอนเรื่องความกตัญญูที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนี้มีปรากฏในตอน ที่ ดังปรากฏในข้อความว่า

บาก็มีคำจา	ต่อพ่อตนจ้จ้อยๆ	
พ่อเอ๋ย เจ้าอุตสาห์เลี้ยงข่อยไว้	บุญหลายหลอนว่าใหญ่	นั่นเด
อันว่า คุณพ่อมีหมื่นตื้อ	เมื่อน้ำก็บ่อมีลิม	พ่อเอ๋ย
อันว่า แม่ผู้นี้	เจ้าอย่าเอาเทาะเนอ	
เจ้าจงไถหนีเสีย	อย่าเอาจริงแท้	
ข่อยนี้ศต่าน้อย	ยังไปทันถึงพ่อเอ๋ย	
ข่อยจักเอาเมียสาว	ให้พ่อชมพอฮ้อย	
อันคำปรารภนาข่อย	ยังไกลน้อยหนึ่ง	พ่อเอ๋ย
อันว่า เจ้าอย่าได้ฮ้อย	ดอมข่อยเยี่ยงใด	พ่อเอ๋ย ^๔

จะเห็นว่าในเนื้อเรื่องใช้คำว่า ฮ้อย ซึ่งในภาษาอีสานหมายถึงเมตตา สงสารหรือว่ารู้สึกเห็นอกเห็นใจหรือสำนึกในบุญคุณที่พราหมณ์ได้ดูแลล่อมเลี้ยงมาในฐานะที่เป็นบิดาของตน ซึ่งกิริยาเช่นนั้นเรียกว่าเป็นความกตัญญูทเวที่ต่อบุพการีคือบิดามารดาของตน ซึ่งกำกาดำนี้มีความกตัญญูต่อบิดามากถึงกับกล่าวว่า “อันว่าคุณพ่อมีหมื่นตื้อ เมื่อน้ำก็บ่อมีลิม พ่อเอ๋ย” หมายถึงบุญคุณของพ่อนั้นมีอยู่มากมายนับไม่ได้เพราะถึงแม้ว่าแม่จะเกลียดแต่พ่อก็อุตสาห์เลี้ยงตนเองมาด้วยความรักบุญคุณนี้นับว่ายิ่งใหญ่มากนัก

๓.๑.๓ คำสอนเรื่องความเชื่อเรื่องบุญบาป

ความดีกับความชั่วนั้นเป็นสิ่งที่ผูกพันกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในแต่ละวัน มนุษย์ทุกคนต่างทำความดีและความชั่วทั้งที่รู้ตัวและไม่รู้ตัวก็ตาม ในแต่ละวันมนุษย์มีการกระทำอยู่ตลอดเวลา

^๔ สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๑๕.

ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าดีคือความถูกต้อง หมายถึงสิ่งที่เป็นความเหมาะสมกับสถานการณ์และสังคมที่ดำรงชีวิตอยู่ และสิ่งที่เรียกว่าชั่ว หมายถึงการกระทำที่ไม่ได้รับการยอมรับของสังคมที่ดำรงชีวิตอยู่ ย่อมเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงในทุกขณะของความเป็นไปในชีวิตทั้งสิ้น สิ่งที่เราเรียกว่าความดีนั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องของความสุข ส่วนความชั่วนั้นเป็นเรื่องของความทุกข์ความเดือดร้อน ดังพุทธดำรัสที่ปรากฏในพระไตรปิฎกดังนี้ “บุคคลควรเร่งรีบทำบุญ ควรห้ามจิตจากบาป เพราะเมื่อทำบุญเข้าไป ใจจะยินดีในบาป หากบุคคลทำบาปไปก็ไม่ควรทำบาปนั้นซ้ำอีก ไม่ควรทำความพอใจในบาปนั้น เพราะการสั่งสมบาปนำทุกข์มาให้”^{๑๐}

คำว่า “ดี” หมายถึง ความดี ความงาม ความชอบ ความประพฤติดีไม่ชั่วทรามเป็นคุณค่าทางจริยธรรม ใช้ประเมินความประพฤติว่าดีหรือไม่ ส่วนความชั่วนั้นตรงกันข้ามกับความดีคำว่า “ถูก-ผิด” นั้น “ถูก” หมายถึง ความจริง ความชอบ ความเหมาะสมถูกต้องทำนองคลองธรรม “ผิด” ตรงข้ามกับถูก ในพุทธปรัชญามีคำที่ใช้หมายถึง ความดี เช่น บุญ กุศล ธรรมจริยา สมจริยา สุจริต กรณียะ เป็นต้น ซึ่งนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาหลายท่านได้ให้ความหมายของคำว่า “บุญ” และ “บาป” ดังต่อไปนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของ “บุญ” ไว้ว่า บุญ หมายถึง เครื่องชำระสันดาน ความดี กุศล ความสุข ความประพฤติดีทางกาย วาจาและใจ กุศลธรรม^{๑๑}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของ “บุญ” ว่า หมายความว่า พุขึ้น พองขึ้น คำว่าบุญในที่นี้หมายถึงเอาชนิดที่เป็นไปเพื่อเกิดอีกโดยเฉพาะเพื่อเกิดในสวรรค์ บุญเป็นอุปธิเป็นไปเพื่อวิญญู เพื่อโลกิยะ^{๑๒}

สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้ให้ความหมายของ บุญ ไว้ ๓ ประการ คือ

๑. กล่าวโดยสภาพ ได้แก่คุณชาติที่ชำระสันดานให้ผ่องใส เพราะคำว่าบุญแปลว่า ชำระหรือล้าง อันได้แก่มลทินหรือความชั่วในจิตใจ

๒. กล่าวโดยเหตุ ได้แก่การทำคุณงามความดีต่างๆ

๓. กล่าวโดยผล ได้แก่ความสุข^{๑๓}

วคิน อินทสระ ได้ให้ความหมายของ “บาป” ไว้ว่า บาป ว่าโดยเหตุคือสภาพที่เศร้าหมองเป็นเครื่องเศร้าหมองของกาย วาจา ใจ ที่เรียกกันว่า ความชั่วทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง บุญ โดยส่วนเหตุหมายถึง ความผ่องแผ้ว ความบริสุทธิ์ ความดีงาม ธรรมชาติเครื่องชำระล้าง กาย วาจา ใจ ให้ปราศจากมลทิน ว่าโดยส่วนผลหมายถึง ความสุข พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธออย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุ^{๑๔}

^{๑๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๖-๑๑๗/๖๗.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๒.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรมฉบับพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๕.

^{๑๓} สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาเมฆราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๘๕.

^{๑๔} วคิน อินทสระ, พุทธจริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมธทราย : ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๓.

จากความหมายที่กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปได้ว่า กุศลและอกุศลเป็นคำที่แสดงลักษณะของสิ่งที่ตรงข้ามซึ่งกันและกัน เป็นลักษณะของการกระทำที่เกิดขึ้นทางกาย วาจาและใจ กุศลหมายถึงการกระทำที่ส่งผลไปในทางที่ดี ส่วนการกระทำที่เป็นสิ่งตรงข้ามเรียกว่าอกุศล ว่าโดยคุณสมบัติเป็นธรรมชาติของจิต ความผ่องแผ้ว ความบริสุทธิ์ ความดีงาม ธรรมชาติเครื่องชำระล้างลักษณะของการเสวยอารมณ์สุขและทุกข์ของจิต ซึ่งในทางพุทธศาสนามีคำที่ใช้แทนหรือมีความหมายในลักษณะเดียวกัน เช่น บุญ-บาป ดี-ชั่ว สุจริต-ทุจริต เป็นต้น

ในวรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวภักดาณั้นก็มีหลักคำสอนเรื่องบาปบุญหรือบุญบาปอยู่ ดังปรากฏในเนื้อเรื่องหลายตอนที่ได้พูดถึงบุญและบาปรวมถึงความกลัวต่อบาป ดังปรากฏในข้อความดังต่อไปนี้

ก. จะทำอะไรก็คิดถึงแต่บุญ

นะโมตัสสะถุ	บัดนี้เฮียมเจ้า	
นะมัสการไหว้	วันทาทุลบาท	นี้แหละ
ขอให้บุญหุ้มเกล้า	เสถียรหมั่นหมื่นปี	แต่ท่อน
บัดนี้ เฮียมจักเขียนกล่าวพัน	ท้าวภักดา	ก่อนแหละ

ข. การรู้จักรักษาศีล

กรณีนางลุนในวันพระทุกวันพระต้องให้ยาจำสวณเอาพวงมาลัยไปไหว้พระทุกวันดังปรากฏในคำว่า

ครั้งว่า	ยายกล่าวแล้ว	สุริโยค้อยคำ	แลเนอ
แต่นั้น	ยายยาเฒ่า	จาต่านต้อบา	หันแหละ
วันนี้	มันหากเป็นวันอุโบสถแท้	วันศีล ๑๕ คำ	
	กูก็ซิหนีไปหา	ฮึดครองกูแท้	
	กูซิเก็บดอกไม้	ถวียนาดนางลุนก่อนแล้ว ^{๑๕}	

ค. ยามที่มีความสุขก็ไม่ทอดธุระเรื่องการทำบุญ

กรณีท้าวภักดาเมื่อแปลงกายได้ทรัพย์สินเป็นจำนวนมากแล้วก็พาจำสวณมาอยู่ด้วยโดยนางก็หมั่นทำบุญไม่ได้ขาดเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในคำว่า

	อถาทา	ในกาละเมื่อนั้น	
	ยายก็สุขอยู่สร้าง	โงงชาวหลังใหญ่	
	ฝูงหมูป่าสำน่อย	เที่ยวขึ้นฟ่องลง	
	ยายก็สุขอยู่สร้าง	กินทานเช้าค่ำ	
	เข้าใส่บาตรทั้งหยาดน้ำ	ยายเฒ่าพำเพ็ญ	
	ฝูงหมูป่วนางไซ่	แซวชมดอมราช	
	เขาก็กมขึ้นเล่น	ดอมเจ้าอียายาย	แท้แหละ
แต่นั้น	นายก็สร้าง	กินทานบ่อได้ขาด	
	ยายก็สุขอยู่ล้วน	หลายเจ้าภักดา ^{๑๖}	

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๑๖} อ้างแล้ว, หน้า ๓๒.

ง. ความกลัวต่อบาป เป็นการชี้ให้เห็นว่าบาปเป็นสิ่งที่น่ากลัวไม่ควรทำบาปหรือการเกี่ยวข้องกับเรื่องของบาปหรือความชั่ว กรณีของพ่อของท้าวกำกาดำที่ไม่ยอมทิ้งลูกตัวเองตามคำของภรรยาที่รบเร้าให้ทิ้งลูกเพราะลูกเกิดมาเป็นคนดำ

เมื่อนั้น	ผัวก็คิดถึถ้วน	คณิงใจจงมาก	
	เอาแต่บุญบากาน	ซิชอดถึงได้ท่อน	
เมื่อนั้น	ครั้นจักตีต่อย	ทิมภายลุนซิเป็นบาป	บ่อฮู้
หลอนว่า	เวรนาบ่อแล้ว	น้ำใช้ชาติลุน	บ่อฮู้
	เอาแต่ใจมึงถ่อน	อีเวรคน ถ่อย	มึงเอ๋ย
	เอาแต่บุญแจ่มเจ้า	บาท้าวฮอดที่ใด ^{๑๗}	
เมื่อนั้น	พ่อก็อัด ๆ ให้	นำลูกเซชวน	
	หลงใจหลบ	หลุนนำบาท้าว	
โอ้ นอ	ท้าวกินนะรี	พวงพีพ้อเอ๋ย	
	พ้อเหวนดีได้	ชายเดียวแทนพ้อ	
บัดนี้	เวรแจ่มเจ้า	บาท้าวก็หากมี	พ้อແລ່ວ
โอนอ	เหลือแสงพ้อว่อนๆไหว	หาอินทร์เทวะโลก	ภายพุน
	ก็จึงได้ศรีแจ่มเจ้า	บาท้าวเกิดดอม	พ่อนา
บัดนี้	เวรได้นำต้อง	มาปะจนเฮ็ดบาป	ภูนี้
	ก็จึงได้ไหลล่องเจ้า	บาท้าวก็บ่เห็น	ดังนี้
	พ้อจ่มให้	ลัมท้าวนำทาง	แท้แล้ว ^{๑๘}

จ. มีคำสอนให้หมั่นทำบุญ

	อตถาตทา	ในกาละเมื่อนั้น	
	บอระบวนแล้ว	ถวยนางพร้อมพรา	
	อินท์ก็สอนสั่งให้	ครองท้าวสู่อัน	
บัดนี้	พ้อจักสอนสั่งให้	ในฮิตครองเมือง	
	อันว่าในธรรมเฮา	ฮิตครองจำไว้	
อันหนึ่ง	อย่าได้ทำบาปให้	แก่ไพร่น้อยฝูงหมู่ทาสา	
อันว่า	กองบุญผายทอด	ทานเทให้	
	ท้าวหากจักสวัสดีลัน	ยีนวายศยิง	จริงตาย
	บุญมากลัน	เหลือแผ่นอสงไขย	
	อยู่ท่างเทของผาย	ทอดทานลือไฮ	

ฉ. การทำชั่วยอมเป็นเหตุให้ตกนรก

อันว่า	แม่แจ่มเจ้า	ท้าวเกิดกับอก
	เอาบากาน	ล่องไหลปางนั้น
	มันก็นำไปให้	หมอทวยคิ้วเสี่ยง

^{๑๗} สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๗๓.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

	ดูแจ่มเจ้า	บาท้าวบ่อแม่นไผ	แลนา
	ก็หากแม่นกัญจิมานาวิกา	ผู้คนไปถ้อยผญา	นั่นแล้ว
อันว่า	โยโสผู้	หมอทายคนถ้อย	ปางนั้น
	บ่อแม่นบุคคละผู้ใด	ใครผู้อื่นเลย	
	ก็หากแม่นเทวทัตท้าว	คนถ้อยผญา	นั่นแล้ว
อันว่า	สองข้าเจ้า	เอากันเป็นคู่	กันนั้น
ครั้นว่า	จืดแล้ว	ลงไปในหม้อแผ่นแดง	พุ่นแล้ว

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า ในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนี้ เป็นอีกนิทานเรื่องหนึ่งที่ได้สอนให้ผู้อ่านหรือผู้เสพนิทานเรื่องนี้ให้รู้จักเรื่อง บุญ และบาป ว่าบุญเป็นสิ่งที่ควรทำ บาปเป็นสิ่งที่ควรละ ซึ่งเป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในฐานะที่วรรณกรรมเรื่องกำกาดำนี้เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นชาดกหรือนิทานชาดก ดังนั้น จึงมีการเน้นย้ำในเรื่องการสอนเรื่องบุญและบาป ซึ่งตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นคำว่าบุญและบาปนั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ส่วนวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนี้ก็พยายามที่จะแทรกคำสอนเรื่องบุญและบาปนี้เข้าไปในเนื้อเรื่องทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเป็นการสอนให้ชาวพุทธในภาคอีสานหรือผู้สนใจทั่วไปได้ (๑) รับอรรถรสของนิทาน (๒) เข้าถึงแก่นแท้ของหลักคำสอน (๓) ทำสิ่งที่ควรทำและหลีกเลี่ยงในสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง อันจะได้เป็นเครื่องนำทางจิตใจของมนุษย์เราให้เป็นคนดีและเมื่อจากโลกนี้ไปแล้วจะได้ขึ้นสู่สวรรค์

๓.๑.๔ คำสอนเรื่องกิเลส

กิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีผู้กล่าวความหมายของคำว่ากิเลสเอาไว้อย่างมากมายโดยเฉพาะในพระไตรปิฎก และนักวิชาการศาสนา ดังต่อไปนี้

พระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงกิเลสที่ปรากฏในอนันตสูตรว่าด้วยผู้ไม่มีกิเลสว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี ณ ที่นั้นแล ท่านพระสารีบุตรเรียกภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลายบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๔ พวกนั้นเป็นไฉน? ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลายบุคคลบางคนในโลกนี้ มีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่าเรามีกิเลสในภายใน อนึ่ง บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกิเลส รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายใน บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสในภายใน อนึ่ง บุคคลในโลกนี้ ไม่มีกิเลส รู้ตามเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสในภายในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดมีกิเลส แต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายในบุคคลสองพวกที่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดมีกิเลสรู้ตามเป็นจริงว่า เรามีกิเลสในภายใน บุคคลสองพวกที่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลไม่มีกิเลสแต่ไม่รู้ตามเป็นจริงว่าเราไม่มีกิเลสในภายในบุคคลสองพวกที่ไม่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษเลวทราม ในบุคคล ๔ พวกนั้น บุคคลใดไม่มีกิเลสรู้ตามเป็นจริงว่าเราไม่มีกิเลสในภายในบุคคลสองพวกที่ไม่มีกิเลสเหมือนกันนี้ บุคคลนี้บัณฑิตกล่าวว่า เป็นบุรุษประเสริฐ^{๓๙}

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๒-๔๒/๗๕๒.

ท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายว่า “ความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูก็ตามเป็นของกูก็ตามนี้แหละคือแม่บทของกิเลสทั้งปวง”^{๒๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ให้ความหมายว่า “สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์”^{๒๑}

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต ได้ให้ความหมายของ คำว่า “กิเลส” เป็นภาษาบาลี สำเร็จรูปมาจาก กิเลส ธาตุ (ในความเร่าร้อน, เปียดเปียน) ที่ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า “กิลิสฺสติ, กิลิสฺสติติ กิเลโส” หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้จิตใจเร่าร้อนหรือเปียดเปียนจิตใจให้เศร้าหมอง^{๒๒}

สุชีพ ปุญญานุภาพ ให้ความหมายว่า คือความไม่ดีไม่งาม หรือความเศร้าหมองในจิตใจ อันกล่าวโดยย่อ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง^{๒๓}

ปิ่น มุทุกันต์ ให้ความหมายว่า คำว่า กิเลส ตรงกับคำว่า โรค กิเลสเป็นโรคของจิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้จิตเสื่อมทรามนั่นเอง^{๒๔}

จากความหมายที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า คำว่า “กิเลส” หมายถึงสภาวะธรรมที่ทำให้จิตใจเศร้าหมองและขัดขวางความเจริญทางจิตใจ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง แยกย่อยออกเป็นกิเลสต่าง ๆ อีกมากมายกิเลสจึงกลายเป็นอุปสรรคที่สำคัญแก่ผู้ไม่เท่าทันกิเลสตามความหมายดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

กระบวนการ คือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งเป็นไปแบบสัมพันธ์กันเป็นระบบวงจรที่ไม่มีจุดเริ่มต้นและจุดจบ กระบวนการธรรมดังกล่าวนี้ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^{๒๕} ส่วนกระบวนการเกิดของกิเลสตกอยู่ภายใต้กฎปฏิจจสมุปบาทอันเป็นไปตามกฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด”^{๒๖}

อย่างไรก็ตามการแสดงกระบวนการธรรมสายเกิด (สมุทัยวาร) บางส่วนตาม หลักปฏิจจสมุปบาทโดยเริ่มต้นที่ “สฬายตนะ” ถึง “อุปาทาน” จะทำให้เห็นกระบวนการเกิดของกิเลสได้ดีคือ : สฬายตนะ ประกอบด้วย อายนตะภายใน (แดนรับรู้ภายใน) ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก (สิ่งเร้า) ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ผัสสะ การกระทบกันระหว่างอายนตะภายในกับอายตนะภายนอก ทำให้กระบวนการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ดำเนินไป เวทนา เกิดความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **แก่นพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๘.

^{๒๒} พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต, **เรียบเรียง พจนานุกรมธาตุภาษาบาลี**, (กรุงเทพฯ: เอกพิมพ์ไท จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๙๒-๙๓.

^{๒๓} สุชีพ ปุญญานุภาพ, **ประวัติศาสตร์ศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๒๒๖.

^{๒๔} ปิ่น มุทุกันต์, **พุทธศาสตร์ภาค ๒**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๖.

^{๒๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๖๖/๑๒๕

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๓๔๐;

เนื่องจากกิเลสที่ปรากฏกระจัดกระจายอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมีความหลากหลายในด้านจำนวนและชื่อเรียก ดังนั้น เพื่อง่ายต่อการทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับกิเลสผู้วิจัยจึงจัดประเภทของกิเลสตามพฤติกรรมหรือตามอาการที่ทำให้จิตวิปริตผิดปกติดอกเป็น ๓ ตระกูล^{๒๗} ดังนี้

๑) กิเลสตระกูลโลภะ หมายถึง กิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า หิวกระหาย หรือทะยานอยาก หวงแหน ชอบสะสม เห็นแก่ตัว ตลอดจนความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน โลภะนั้นมีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็นลักษณะเหมือนลิงติดตัง

๒) กิเลสตระกูลโทสะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า เคืองแค้น ไม่สบอารมณ์ ชอบความเย้ยยับ ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้าย โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะเหมือนงูที่ถูกตี กิเลสประเภทนี้เรียกว่า “กิเลสตระกูลโทสะ” อาจเป็นเพราะโทสะเป็นกิเลสที่เด่นและมีผลกระทบต่องิตอย่างรุนแรง

๓) กิเลสตระกูลโมหะ หมายถึงกิเลสประเภทที่ทำให้จิตเกิดอาการเป็นต้นว่า ลุ่มหลง มัวเมา เมาปัญญา

กิเลสทุกประเภทเป็นมูลเหตุแห่งอกุศลทั้งสิ้น เพราะเป็นต้นตอของการทำความชั่วทุกชนิด แต่ต้นตอที่แท้จริงของการกระทำนั้นคืออกุศลมูลเท่านั้น เพราะอกุศลมูลเป็นตัวปฏิกกรรมให้เกิดขึ้นโดยตรงก่อนที่การกระทำจะเกิดขึ้นในลำดับต่อไปส่วนสภาวะธรรมที่เหลือเป็นเพียง “เหตุห่าง” ที่ส่งผลต่อเนื่องกันหลายช่วงระยะ มิได้เป็นตัวปฏิกกรรมให้เกิดขึ้นตามลำพังตนแต่อย่างใด หรืออีกนัยหนึ่ง อกุศลมูลมีลักษณะร่วมของกิเลสแต่ละตระกูล หรืออาจกล่าวได้ว่าสภาวะธรรมทั่วไป (ที่เป็นอกุศล) เป็นเพียงการปรากฏตัวอีกภาคหนึ่งของอกุศลมูล

คำสอนเรื่องกิเลสที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำนี้มีปรากฏในหลายแห่ง เพราะมนุษย์ทุกคนย่อมมี โลภะ โทสะ โมหะ เป็นอุปนิสัยที่มีมาในตนเป็นปกติ แต่บุคคลผู้ลด ละ เลิก กิเลสให้เบาบางลงได้ขึ้นชื่อว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เนื้อเรื่องกำกาดำกล่าวถึงมารดาและญาติผู้ถูกกิเลสครอบงำ จึงเกิดความเคืองแค้น ไม่สบอารมณ์ ชอบความเย้ยยับ ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้าย เพราะเหตุที่กำกาดำเกิดมาเป็นทารกที่มีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ผิวพรรณดำ นับตั้งแต่วันแรกที่ทารกน้อยลืมตาดูโลก ความผิดก็เกิดขึ้นทันที มารดาตลอดจนญาติพี่น้องต่างรังเกียจพากันซุบซิบนินทา ดังปรากฏในบทประพันธ์ว่า

“แต่นั้น ผูกพี่น้องจากกันซุบซิบ
 เราอย่าได้ต้านต่อไยท่อนอ
 เขาก็อำนตให้ยิงขายน้อยใหญ่
 กับทั้งผูกพี่น้องมวนพร้อมซุคน
 ผูกพี่น้องเขาเลิกราหนี
 ยิ่งแต่สองผัวเมียปันปัวปวนป้อน
 แม่ก็หลังดูแท้ลูกเกิดนำตมดั่งนั้น
 แต่ว่าดำคิมิมก็บ่อคือคนแท้
 ตั้งหากคะมิมร้ายคือลึงตายซากฉนั้น

^{๒๗} ปิ่น มุกกันต์, พุทธศาสตร์ภาค ๒, หน้า ๒๐๓.

อันว่าโฉมรูปหน้า คือเพียงแปกชะนี้เท่านั้น
แต่นั้นเมียก็จระจาด้านนำผิวทั้งเคียด
อันว่าลูกอ่อนน้อยรานี้บ่งามเจ้าเรีย
ซ้อยว่าเอาไปผดเสียอย่าไว้
เอาไปทิ่มในไพรกลางป่าพุ่มท่อน
อย่าได้เลี้ยงเปลื้องเข้าแกมกินแทนนา”

แปลว่า ญาติพี่น้องพากันพูดจาซุบซิบว่าอย่าได้นำเรื่องนี้ไปเล่าให้ใครฟัง แล้วพวกเขาก็พากันกลับไป มีเพียงสองผิวเมียเท่านั้นที่ดูแลลูกของตน นางผู้เป็นแม่มองดูลูกผิวดำเหมือนซากของลิงที่ตายแล้วแม้หน้าตาก็เหมือนชะนี้ไม่ผิดเพี้ยน เมียจึงพูดกับผัวอย่างเคียดแค้นว่า ลูกของเขาสองคนไม่เหมือนลูกชาวบ้านทั่วไป นางอับอายญาติพี่น้องเหลือเกิน นางปรึกษาผู้เป็นผัวว่าให้นำทารกไปทิ้งกลางป่าเสียเถอะ ถึงเลี้ยงไปก็คงเปลื้องข้าวเปลื้องน้ำเปล่า ๆ)

จากเนื้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่าแม้แต่มารดาเองก็เกิดความเกลียดชังต่อบุตรของตน ซึ่งกิเลสฝ่ายอกุศลเป็นเหตุให้มารดาเกิดความไม่พอใจในบุตรของตน ปราชญ์ผู้ประพันธ์พยายามที่จะสื่อให้ผู้อ่านได้เห็นว่า กิเลสคือสิ่งที่เลวร้ายและเกิดขึ้นได้แม้กับคนที่ตนเคยรักและหวงแหนปานแก้วตาดวงใจ ส่วนหนึ่งเกิดจากความไม่รู้ (โง่) ว่าที่บุตรตนเกิดมาเป็นคนอัปลักษณ์นั้นมีสาเหตุมาจากผลกรรมนั่นเอง เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าเมื่อกิเลสเข้าครอบงำจิตผู้ใดแล้ว ย่อมก่อให้เกิดโทษโดยส่วนเดียว เพราะบุคคลผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้วขาดสติในการพิจารณาให้ถ้อยถนนั้นเอง

๓.๑.๕ คำสอนเรื่องกฎไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สามัญลักษณ์ะ คือ อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันให้รู้ถึงความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมัน”^{๒๘} มี ๓ ประการ^{๒๙} คือ

๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง คือ ไม่ดำรงอยู่เป็นนิตย์นิรันดร์ เพราะเมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องดับไปในที่สุดทุก ๆ สิ่งจึงมีหรือเป็นอะไรขึ้นมาแล้วก็กลับไม่มี เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วคราวเท่านั้น

๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ คือ อาการทนอยู่คงที่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอเหมือนอย่างถูกบีบคั้นให้ทรุดโทรมเก่าแก่ไปอยู่เรื่อย ๆ ทุก ๆ คนผู้เป็นเจ้าของสิ่งเช่นนี้ ก็ต้องทนทุกข์เดือดร้อนไม่สบายไปด้วย เช่นไม่สบายเพราะร่างกายป่วยเจ็บ

๓) อนตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน โดยมีอธิบายเป็นลำดับสามขั้นดังต่อไปนี้

๑. ไม่ยึดมั่นกับตนเกินไป เพราะถ้าถ้ายึดมั่นกับตนเกินไปก็ทำให้เป็นคนเห็นแก่ตัวถ่ายเดียว หรือทำให้หลงตน ลืมตน มีอคติ คือลำเอียงเข้ากับตน ทำให้ไม่รู้จักตนตามเป็นจริง เช่นคิดว่าตนเป็นฝ่ายถูก ตนต้องได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ด้วยความยึดมั่นตนเองเกินไป แต่ตามที่เป็นจริงหาได้เช่นนั้นไม่

๒. บังคับให้สิ่งต่าง ๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจ ไม่ให้เปลี่ยนแปลงตามความต้องการไม่ได้ เช่นบังคับให้เป็นหนุ่มสาวสวยงามอยู่เสมอไม่ได้ บังคับให้ภาวะของจิตใจชุ่มชื่นว่องไวอยู่เสมอไม่ได้

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลีธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๘๙.

^{๒๙} อัง.ติก. (ไทย) ๒๑/๑๓๗/๓๘๕.

๓. สำหรับผู้ที่ได้ปฏิบัติไปได้จนถึงขั้นสูงสุด เห็นสิ่งต่างๆ รวมทั้งร่างกายและจิตใจเป็น อนัตตา ไม่ใช่ตัวตนทั้งสิ้นแล้ว ตัวตนจะไม่มี ตามพระพุทธภาษิตที่แปลว่า “ตนย่อมไม่มีแก่น” แต่ก็ยังมีผู้รู้ซึ่งไม่ยึดมั่นอะไรในโลก ผู้รู้นี้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ก็สามารถปฏิบัติสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปตามสมควรแก่ สถานที่และสิ่งแวดล้อมโดยเที่ยงธรรมล้วน ๆ^{๓๐}

ในพระพุทธศาสนา หลักไตรลักษณ์นี้ พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นแสดงในฐานะเป็นหลักความจริงทั่วไปแก่สิ่งทั้งปวง หากแต่โดยจุดหมายแล้ว หลักไตรลักษณ์ กลับเป็นหลักไตรลักษณ์ที่ทรงแสดง เพื่อใช้เป็นหลักพิจารณา (โยนิโสมนสิการ) ความเป็นไปในธรรมชาติทั้งหลาย คือขั้น ๕ (ในมหาสติปัฏฐานแยกเป็น ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม) ทั้งนี้โดยมุ่งที่จะให้เกิดปัญญาความรู้แจ้งในความเป็นจริงของชีวิตมนุษย์เป็นสำคัญ อันจะเป็นผลให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ถ่ายถอนความยึดมั่นถือมั่นในวาตะของตน (อิตตวาทุปาทาน)^{๓๑} หลุดพ้นจากทวิภูติ คือความตามเห็นว่าเป็นตัวตน (อิตตานุทวิภูติ) ได้นิเทศ^{๓๒} ดังนั้น จึงจะพบว่าหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์นั้นเป็นคำสอนที่มีความสำคัญมากเท่า ๆ กับหลักคำสอนเรื่องปฏิจสมุปบาท

ในวรรณกรรมอีสานเรื่องก่อกำดาก็ได้นำเอาหลักไตรลักษณ์มาสอนหรือสอนให้ผู้คนเห็นว่าสรรพสิ่งนั้นตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ คือคำสอนที่ว่าด้วยความเป็นอนิจจัง คือความไม่เที่ยง คือเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลเวลาตอนแรกก่อกำดาเป็นคนดำขี้เหร่ ไม่มีใครรักมีแต่คนเกลียดเพราะรูปร่างไม่งาม แต่ภายหลังกลับเป็นคนงาม ดังปรากฏในข้อความว่า

บัดนี้	จักกล่าวถึง	พระยาหลวงตนพ้อ	นางนั้น
	พระกัณฑ์แจ่มเจ้า	มาพร้อมสู่นาง	
	อิตถาทา	ในกาละเมื่อนั้น	
	พระยามแก่นแก้ว	นางนาคทั้งหลาย	
	ไผจักเอาบาคน	ก่อกำน้อย	
	ไผจักขันเอาท้าว	กาดำให้ฮีบบอก	มาก่อน
	กูจักปูนปลุกให้	เอาท้าวบ่อขึ้น	
เมื่อนั้น	นางทั้งหกพ้อม	ขาองค์พ่อ	
ครั้นว่า	พ่อให้เอาท้าวกำน้อย	แขนงสู่ให้ตาย	พ่อเอ๋ย
	แนงว่าให้ลดชั่วเมี้ยน	ดีได้ก้วยัง	พระเอ๋ย
อันว่า	นางทั้งหกพ้อม	ความเดียวกันทั้งหมด	
	ยังแต่นางหล่าน้อย	องค์ซ้อยผู้เดียว	
	อถาทา	ในกาละเมื่อนั้น	
	พระยาหลวงเจ้า	ถามนางโดยชอบ	
	อันว่านางหล่าน้อย	กุนันสิ่งใดนี้ได้	
	เอาบ่อเอาแท้	ให้นางไซค์ซื้อ	มานะ

^{๓๐} สมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี, WHAT DID THE BUDDHA TEACH, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรรมศาสนา, ๒๕๒๐), หน้า ๑๐ – ๑๑.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๘.

	กูจักยังอยากสู้	แจ้งคำเว้าสู่นาง	
เมื่อนั้น	นางลุนน้อย	ขาดคำตนพ่อ	
อันว่า	พระพ่อให้อาแท้	ซิเว้นได้เมื่อได้	
	แม่นว่าพ่อหากให้	เอาหมานั้นปิ่นหนีหลัก	ได้แล้ว
	แม่นว่าพ่อให้ช้อยเอาหมา	ช้อนตามเจ้าบ่อขึ้น	พ่อเอ๋ย

แต่พอเมื่อถึงเวลากำกาดำก็เปลี่ยนตัวเองเป็นหล่อคนงามกลับกลายเป็นว่ามีแต่คนรักคนต้องการ เดิมทีเอาให้ๆก็ไม่รับมีเฉพาะนางลุนเท่านั้นที่รับเอา แต่พอเมื่อกำกาดำเปลี่ยนเพศเท่านั้น ทุกอย่างก็เปลี่ยนแปลง คือคนที่ไม่อยากได้ก็กลายเป็นอยากได้ คนที่ไม่รักก็กลายเป็นรัก

แต่นั้น	นางทั้งหกพร้อม	พากันมาหลังหล้า	
	เห็นแจ่มเจ้า	บาท้าวลวดกะสัน	
อันว่า	จิตต์แก่นแก้ว	แป้วหล้าหลงจิตต์	
อันว่า	ในใจคิด	อยากชมดอมน้อง	
	เมื่อจักชิงชมแท้	ก็กลัวเกรงพระยาพ่อ	แท้นา
	พ่อ หากถามจันๆ	हनางเว้าว่าบ่อเอา	แลนา
โอนอ	อันว่าในมนุสสาโลกนี้	มาเกิดหลงพบสิ่งนี้	
อันว่า	บุญบ่อเคยชมสอง	ก็หล้าตายพระอวนเจ้า	
	เคียดแต่ครวก่อนพุ่น	พระพ่อยังถาม	แท้ตาย
	เฮาหากขานคำผิด	ก็หลีกบาไทท้าว	นั้โน
	เห็นว่าที่บาบ่าวท้าว	กาดำปึงปอด	จริงแล้ว
	เห็นที่บาบ่าวเหล่น	กลางด้าวด้านดง	นั้โน
	ไผก็บ่อคืออยากได้	บาท้าวสู้คน	
	ภายลุนแล้ว	ก็มางามยวดยิ่ง	เสียนอ
อันว่า	บุญบ่อเคยจวบแก้ว	ก็เหลียวหน้าหล้าตาย	
	เจ้าผู้อินทร์ตองไว้	แปลงโสมปั่นสุบ	อี่เฮียมเอ๋ย
	สั่งมาให้หื้อพี่เจ้า	จะปากดินค่อแห่งไผ่	นี้เด
	เมื่อจักชูชิ่งน้อง	กลัวเกรงพระองค์พ่อ	
	เมื่อจักชมฮ่วมน้อง	กลัวย่านพ่อตน	
แต่นั้น	นางทั้งหกพร้อม	คินงพออกแตก	
พุทโธเต	เมื่อจักจับแยกทั้น	ชิงน้องบ่อใช้การนั้น	

วรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวกำกาดำนี้ เป็นชาดกนอกนิบาตหรือชาดกพื้นบ้าน เป็นวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ที่ผู้แต่งมุ่งที่จะแทรกคำสอนของพระพุทธศาสนาเข้าไป โดยเฉพาะในเรื่องของกฎธรรมชาติดหรือกฎไตรลักษณ์ ซึ่งคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ถือว่าเป็นคำสอนที่มีความสำคัญ เนื่องจากเป็นคำสอนที่จัดว่าเป็นแก่นของพระพุทธศาสนาเถรวาทในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติดหรือกฎสามัญลักษณะของสรรพสิ่งเมื่อศึกษาหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นไปไม่ได้เลยที่จะไม่พูดถึงหลักไตรลักษณ์ ซึ่งหมายถึงลักษณะ ๓ อย่าง หรือลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสรรพสิ่ง ๓ ประการ คือ อนิจจัง ได้แก่ ความไม่เที่ยง ทุกขัง ได้แก่ ความเป็นทุกข์ และ อนัตตา ได้แก่

ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน^{๓๓} ในที่นี้สภาวะหรือลักษณะทั้ง ๓ ประการนั้นถือว่าเป็นสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลายที่จะต้องตกอยู่ในสภาวะเห็นนี้คือ สรรพสิ่งนั้นจะต้อง (๑) อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง หรือ ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง (๒) ทุกข์ หมายถึง สรรพสิ่งนั้นมีสภาวะที่เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบ คั้นขัดแย้ง หรือ หมายถึง ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตา” หมายถึง ความเป็นของมิใช่ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานี้ เรียกว่าเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นอนัตตา มิใช่ตัว มิใช่ตน^{๓๔}

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า คำสอนเรื่องไตรลักษณ์นั้นเป็นคำสอนที่กล่าวถึงสามัญ ลักษณะของสรรพสิ่งทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตา แม้แต่ชีวิตมนุษย์เรารวมถึงสิ่งต่างๆ รอบตัวเราก็เป็นสิ่งที่ตกอยู่ในอำนาจของกฎไตรลักษณ์ ทั้งสิ้น

๓.๑.๖ คำสอนเรื่องบุพเพสันนิวาส

บุพเพสันนิวาส ประกอบขึ้นจากคำว่า “บุพเพ” ๑ ศัพท์ กับ “สนนิवास” อีก ๑ ศัพท์ ใน พระไตรปิฎกไม่มีการอธิบายความหมาย เมื่ออธิบายในชั้นอรรถกถาและฎีกา

คำว่า “บุพเพ” (วิ) หรือ “บุพเพ” ในภาษาสันสกฤต คือ “ปุรว” หรือ “ปุรวะ” แปลว่า สุด หลัง เสร็จ อดีต ส่วนอดีต หน้า ข้างหน้า เคย (ได้) ได้ เดิมที^{๓๕} เบื้องแรก เบื้องต้น ก่อน เก่า สำเร็จมาจาก บุพพ ธาตุ+อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า บุพพติ บุพพติ บุพพ แปลว่า เบื้องแรก ที่เต็มชื่อว่า บุพพะ ดังเช่นที่ปรากฏในบทวิเคราะห์ว่า บุพพกมม สริตวาน ระลึกถึงกรรมในปางก่อน^{๓๖} หมายถึง ส่วนของกาลที่เป็นอดีตที่ผ่านมา หมายถึง ในกาลก่อน ในอดีตกาล ในอดีตชาติ ในชาติ เบื้องต้น ในกาลเบื้องแรก

คำว่า “สนนิवास” ในภาษาบาลีคือ สนนิवास ประกอบด้วย ส+นิ บทหน้า วสธาตุ ใน ความอยู่ + ณปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สนนิวสนติ เอตถ สตตติ สนนิวาโส แปลว่า สัตว์ทั้งหลายย่อม อยู่อาศัยในโลกนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า สนนิवास คือ โลกที่สัตว์ทั้งหลายเกิดร่วมกัน หมายถึง การที่ปัญญา ชันธของหมู่สัตว์อยู่ร่วมกันในชาติก่อน

พระอุตรคณาธิการ และ ศ. พิเศษ ดร.จำลอง สारพัตติก ได้กล่าวความหมายแห่ง สนนิवासไว้ใน พจนานุกรม บาลี-ไทยว่า คำว่า “สนนิवास” หรือ “สนนิवास” แปลว่า ที่อยู่ การอยู่ หมายถึง ที่ที่สัตว์ทั้งหลายอยู่ เช่น โลก เรียกว่า โลกสนนิवास หรือการอยู่ร่วมกัน ความอยู่ร่วมกัน^{๓๗}

^{๓๓} สำนักราชบัณฑิต พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘๔.

^{๓๔} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๓๕} ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มทร-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๕๖), หน้า ๕๐๐.

^{๓๖} พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง.พระมหาโมคคัลลานะ (ผู้รจนา), คัมภีร์อภิธานวรรณนา , พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า ๘๖๑.

^{๓๗} พระอุตรคณาธิการ (ชวิน สระคำ), ศ.พิเศษ ดร.จำลอง สारพัตติก, พจนานุกรม บาลี-ไทย, พิมพ์ ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บ.ธรรมสาร , ๒๕๕๒), หน้า ๗๘๙.

การอยู่ร่วมกันนาน ๆ การอยู่อาศัยร่วมกัน^{๓๘}

ดังนั้นรวมความได้ว่า “**บุพเพสันนิวาส**” หมายถึง การเคยอยู่ร่วมกันมาในชาติปางก่อน หรือในอดีตชาติ

ความเชื่อที่ว่าคนเราจะพบเจอหรือได้อยู่ร่วมกันนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคำสอนในเรื่องกรรม หรือคำสอนในเรื่องของบุพเพสันนิวาส พระพุทธเจ้าทรงตรัสเกี่ยวกับการที่บุคคลจะพบกันหรือมีความสัมพันธ์กันได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. อดีตชาติ คือ การเคยอยู่ด้วยกันในกาลก่อน การได้อยู่อาศัยร่วมกันมาในอดีตชาติ เช่น เคยเป็นบิดามารดา บุตรธิดา ครูอาจารย์ศิษย์ สามเณรภรรยา ญาติมิตร นายบ่าว หรือ สมณะคฤหัสถ์ ความผูกพันยังคงติดตลึงไปทุกชาติ เป็นบุพเพสันนิวาส ที่เรียกว่า “**บุพพุทการะ**” คือ การที่เคยอุปการะเลี้ยงดูกันมา หรือเคยทำบุญเกี่ยวพันกันมา เมื่อมาพบกันในชาตินี้ก็จะเกิดความรู้สึกสนิทสนมคุ้นเคยกันได้ง่าย เหมือนเคยรู้จักกันมานานเป็นแรมปี

๒. ปัจจุบันชาติ เรียกว่า ปัจจุบันหิตะ คือ การเกื้อกูลกันในปัจจุบัน มีความเอื้ออาทร เป็นกัลยาณมิตรต่อกันเปรียบเหมือนน้ำที่หล่อดอกบัวอองงาม ซึ่งก็จะเป็นบุพเพสันนิวาสในชาติต่อ ๆ ไป คนที่อยู่กันด้วยบุพเพสันนิวาสอย่างเดียวกันแต่ขาดความเกื้อกูลก็เหมือนปลูกลูกดอกบัวบนดิน อยู่กันได้ไม่นาน ๆ แบบไร้ความหมาย ตรงกันข้ามถ้าคนที่เราอยู่ด้วย แบบที่เรียกว่า “**รักเขาข้างเดียว**” คือขาดบุพเพสันนิวาสกันมาก่อน ความสัมพันธ์นั้นก็ไม่อองงาม เหมือนปลูกลูกดอกบัวในอ่างน้ำที่ไร้โคลนตม หมั่นเติมน้ำให้เต็มเปี่ยมทุกวัน แต่ดอกบัวก็ยังเหี่ยวแห้ง ดังนั้นบุพเพสันนิวาสและการเกื้อกูลกันจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ทำให้ได้พบกันหรือมีความสัมพันธ์กันได้

สมเด็จพระพุทธองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “ความรักนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑) ด้วยการอยู่ร่วมกันในกาลก่อน

๒) ด้วยความเกื้อกูลต่อกันในปัจจุบัน

เหมือนดอกกุหลาบและชลชาติ เมื่อเกิดในน้ำ ย่อมเกิดเพราะอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ น้ำ และเปลือกตม ฉะนั้น”^{๓๙}

ลักษณะอาการของบุพเพสันนิวาสที่ประกอบด้วยเมตตา มีลักษณะ ๔ ประการ

๑) ลักษณะอันเป็นไปในทางแห่งความประพฤติที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือ กระทำต่อกันด้วยความปรารถนาดีแก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ^{๔๐} มีลักษณะคุณธรรมในจิตใจ และบุคคลสามารถกระทำต่อกันให้ปรากฏเป็นรูปธรรมได้ด้วยพฤติกรรมทางกาย และทางวาจา ที่เต็มเปี่ยมไปด้วย ความอยากให้เขามีความสุข หรืออยากเห็นเขามีความสุข และอยากทำอะไรๆ เพื่อให้เขามีความสุข^{๔๑} จึง

^{๓๘} พันเอกปิ่น มุทุกันต์, **ประมวลศัพท์ศาสนา สำหรับนักศึกษาและประชาชน**, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๖๓๕.

^{๓๙} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗๔/๑๑๑.

^{๔๐} อุปติสสเถระ, **คัมภีร์วิมุตติมรรค**, แปลโดย คณะอาจารย์จากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๒.

^{๔๑} พระพรหมญาณคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ความรักจากวาเลนไทน์สู่ความเป็นไทย**, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๘.

ไม่ใช่กิเลสตัณหา ไม่มีตัวตน ตัวกู ของกู แต่เป็น ความปรารถนาดีต่อกันด้วยสติปัญญา ปรารถนาให้สัตว์ทั้งหลายดำรงตนร่วมกันอย่างสงบสุข เช่นพระพุทธเจ้าทรงเมตตาต่อสรรพสัตว์เป็นต้น

๒) ลักษณะน้อมนำเอาซึ่งสิ่งเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ หมายถึง มีความอยากหรือต้องการนำประโยชน์สุขเข้าไปให้แก่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ในเมื่อมีความปรารถนาดีแก่สรรพสัตว์แล้ว เมื่อจะประพฤติดังใดก็ตาม ถ้าเป็นไปเพื่อสร้างทุกข์ ก่อปัญหา ไม่เกิดประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นก็ละเว้นเสีย จะประพฤติแต่สิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ และอำนวยสุขแก่บุคคลอื่นเท่านั้น โดยถือว่าการกระทำที่ดีงามเป็นเหมือนหน้าที่ของตน เป็นภาระตามกฎหมายเกณฑ์ธรรมชาติที่ตนได้เกิดมา บุคคลผู้มีเมตตา ย่อมเป็นผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณงามความดี จากนั้นก็น้อมนำคุณงามความดีสิ่งที่เป็นประโยชน์สู่บุคคลอื่นๆ ให้เขาเหล่านั้นได้รับประโยชน์และความสุขเช่นเดียวกับที่ตนเองได้รับมา เมตตาลักษณะนี้จึงไม่มีความบกพร่องอยู่ข้างใน เพื่อจะหาบุคคลอื่นหรือสิ่งอื่นเพื่อมาเติมให้เต็ม แต่จะหมายถึง ความเต็มเปี่ยม และล้นออกไปสู่ผู้อื่น^{๔๒}

๓) ลักษณะแห่งการปลดปล่อยความอาฆาตเป็นผลปรากฏ และมีความสงบแห่งความพยายามเป็นสมบัติ ความอาฆาต แปลว่า ความโกรธเคือง ความฉุนเฉียว ความกระທប់กระทั่งความผูกโกรธ ผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้น^{๔๓} บุคคลที่มีเมตตาจิตสามารถกำจัดจิตใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความอาฆาตแค้น ที่บังเกิดขึ้นในดวงจิตของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายได้ และสามารถเป็นเครื่องละความพยายาม ความขัดเคือง แค้นใจ ความเจ็บใจ ความคิดร้าย ความผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้นต่างๆ อีกด้วย เนื่องจากผู้มีเมตตานั้นย่อมต้องมีการให้อภัยแก่บุคคลและสัตว์เป็นพื้นฐานอยู่เสมอ ไม่ถือสาเอาสิ่งที่ไม่เป็นที่น่าพอใจ ขัดเคืองใจ และความโกรธมาเป็นอารมณ์เหนือจิตใจของตน พร้อมทั้งจะให้อภัยแก่บุคคลคนนั้นอยู่เสมอ เมื่อจิตใจให้อภัยแล้วความโกรธเคืองและความคิดเป็นอกุศลอื่นๆก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็สามารถสงบระงับลงด้วยด้วยอภัยทาน

๔) ลักษณะอันได้เห็นภาวะที่น่าเจริญใจของสัตว์ทั้งหลายเป็นบรรทัดฐาน ผู้ที่มีเมตตาจะมีความสุขได้ก็ต่อเมื่อตนเองสามารถทำให้บุคคลอื่นมีความสุขด้วย เห็นความสุขของบุคคลอื่นตลอดจนถึงสรรพสัตว์ทั่ว ๆ ไปเป็นพื้นฐานสำคัญ หากการกระทำหรือคำพูดใด ๆ ของตน ที่จะส่งผลกระทบต่อบุคคลอื่นให้ได้รับความทุกข์ ก็ไม่กระทำ ไม่กล่าวคำเช่นนั้น และเมื่อเห็นบุคคลอื่นมีความสุขก็ยินดีในความสุขของเขา สนับสนุนเอาใจใส่ ไม่อิจฉาริษยา มีแต่ความปลาบปลื้มยินดีด้วยในทางตรงกันข้าม หากบุคคลที่ตนรักมีความทุกข์ก็จะเกิดความกรุณา สงสาร คิดช่วยเหลือ หรือพยายามกระทำการต่างๆ เพื่อช่วยเหลือให้เขาพ้นจากความทุกข์ แม้ได้ช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถแล้ว แต่ไม่สามารถช่วยได้ ก็จะมีอุเบกขา เช่น ความเมตตาของพ่อแม่ที่มีต่อลูก

สรุปได้ว่า ความสัมพันธ์หรือการอยู่ร่วมกันจะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าขาดจากเหตุปัจจัยทั้งอดีตชาติที่เป็นบุพเพสันนิวาสและปัจจุบันชาติที่เป็นความเกื้อกูลประกอบกัน ความรู้สึกที่มีต่อกันตอนแรกที่พบได้รู้จักกันจนกระทั่งมีความสัมพันธ์ร่วมกัน เป็นผลของบุพเพสันนิวาสจากการเคยอยู่ร่วมกันมาก่อนเป็นกรรมเก่าในอดีตชาติ แต่การจะร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยกันได้ถือว่าเป็นกรรมใหม่ที่เกิดจาก

^{๔๒} เขมานันทะ, **ชีวิตกับความรัก**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ. ๒๕๔๔), หน้า ๕-๖.

^{๔๓} พระอุตรคณาธิการ(ชวินทร์ สระคำ). ศ.พิเศษ ดร.จำลอง สาทัดนึก, **พจนานุกรมบาลี – ไทย ฉบับนักศึกษา**, หน้า ๑๔๗.

การกระทำต่อกันในปัจจุบันชาติ ไม่ว่าจะเป็นกรรมเก่าหรือกรรมใหม่ กุศลและอกุศลที่ได้สร้าง “คู่สร้างคู่สมหรือคู่เวรคู่กรรม”

การที่มนุษย์จะมีบุพเพสันนิวาสต่อกันได้นั้นก็อาศัยเหตุที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งการอยู่ร่วมกันของมนุษย์นั้นมีหลายประเภท เช่น เคยเป็นบิดามารดา บุตรธิดา ครูอาจารย์ศิษย์ สามีภรรยา ญาติมิตร นายบ่าว สำหรับบุพเพสันนิวาสที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำนี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องของบิดามารดากับบุตร จะเห็นได้จากการที่มารดาของกำกาดำได้บุตรที่มีหน้าตาอัปลักษณ์ จนเป็นเหตุให้ตนเองได้รับความอับอาย จึงจำเป็นต้องเอาลูกของตนนั้นไปทิ้งเสีย เป็นลักษณะของบุพเพสันนิวาสในส่วนของกรรมที่ทั้งสองเคยได้ทำร่วมกันมาก่อนเมื่อก่อนเมื่อครั้งอดีตชาติ

และประเภทของบุพเพสันนิวาสที่เคยเป็นสามีภรรยากันมาก่อนของกำกาดำกับนางลุน ดังจะเห็นได้จากเนื้อเรื่องตอนที่กำกาดำร้อยพวงมาลัยฝากย่าจำสวณไปให้ พอนางลุนเห็นก็เกิดความรักและพยายามถามหาว่าคนที่ร้อยมาลัยเป็นใคร ดังปรากฏในข้อความว่า

เมื่อนั้น	เทวดาด้าว	แดนเมืองชูช้อย	
	นางก็เห็นสูปในดอกไม้	หัวซ้อนก่ายกัน	
	เห็นทั้งสูปกินนรี	กินนาลอนเสียงคู่	
	มีทั้งหัวอิงหมอน	ปีนนมดมแก้้ม	
อันหนึ่ง	เป็นสูปข้าง	งาแล้วส่วนสน	แลเยอ
	มีทั้งควนขับ	ชี้หัวทั้งท้าย	
อันหนึ่ง	เป็นสูปนาค	หัวสวดสับหางก็มี	
	หัวสวณสับหางก็มี	หัวสวณสับสอดกันเลียนซ้ายล้าย	
อันหนึ่ง	นางก็เห็นสูปน้อย	ท้าวกำกาดำ	
	หลงพลอยพัด	ปากเมืองมาพี	
อันหนึ่ง	นางก็เห็นสูปท้าว	นั่ง อาตสนามเพียง	
	มีทั้งสาวสนมเสียง	อยู่สะลอนเลียนชะล่าย	
แต่นั้น	นางลุนน้อย	แยงดูเห็นสูป	
	ในดอกไม้	ใจน้อยขาดดอม	แท้แหลั่ว
แต่นั้น	นางลุนน้อย	มีคำถามย่า	
อันว่า	ฮวดดวกไม้	ยายเฒ่าหลากกะตา	แท้หนอ
อันนี้	ไผมาฮ้อยให้	สายใจตนย่า	นายเอย
	ขอแก่นายแจ่มเจ้า	ไซแจ่งย่าอำ	ท่อนอ
เมื่อนั้น	ยายย่าเฒ่า	เฮอฮิปพะลันขาน	
อันว่า	ตนเดียวคิด	ฮ้อยเองฮ้อยายแท้ ๔๔	

ความที่ทั้งสองเคยเป็นคู่กันมาก่อน เพียงแค่เห็นพวงมาลัยก็เกิดความรักความห่วงหาอาทรขึ้นมาทันใด ทั้งนี้ก็เพราะว่าอำนาจของความรักที่เป็นมาในอดีต หรือที่เราเรียกว่าอำนาจแห่งบุพเพสันนิวาสนั่นเอง

๔๔ สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ท้าวกำกาดำ, หน้า ๖๗.

จะเห็นได้ว่า ในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนั้น นอกจากจะมีคำสอนหลักอื่น ๆ แล้ว ก็ยังมีคำสอนที่เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดแล้วกลับมาพบกันด้วยเหตุแห่งกรรม ด้วยเหตุที่เขาเรียกกันว่าเป็นบุพเพสันนิวาส ซึ่งในทางพระพุทธศาสนา บุพเพสันนิวาส หมายถึง การเคยอยู่ด้วยกันในกาลก่อน การได้อยู่อาศัยร่วมกันมาในอดีตชาติ ในฐานะเป็นบิดามารดา บุตรธิดาครูอาจารย์ศิษย์ สามเณรภรรยา ญาติมิตร นายบ่าว และ สมณะคฤหัสถ์ ซึ่งพระพุทธศาสนาเห็นว่าการที่คนเราจะมาเกิดร่วมกันได้นั้นต้องอาศัยเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยอำนาจของกรรมที่เคยอยู่ร่วมกันมาก่อน และ (๒) ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในปัจจุบัน ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ความรักนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยการอยู่ร่วมกันในกาลก่อน (๒) ด้วยความเกื้อกูลต่อกันในปัจจุบันเหมือนดอกอุบลและชลชาติ เมื่อเกิดในน้ำ ย่อมเกิดเพราะอาศัยเหตุ ๒ ประการ

๓.๒ คติธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ

สำหรับการศึกษาวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนั้น เราจะพบว่านอกจากจะมีหลักธรรมแล้ว ก็ยังมีคติธรรมที่เกี่ยวข้องด้วย โดยที่คติธรรมนั้น หมายถึงหลักปรัชญาหรือข้อคิดที่สามารถนำมาปรับประยุกต์ในการดำเนินชีวิตได้ ซึ่งวรรณกรรมอีสานเรื่องเสียวสวาสที่เราสามารถที่จะพบคติธรรมที่สำคัญๆดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ คติธรรมเรื่องคำสอนคฤหัสถ์

สำหรับคติธรรมเรื่องคำสอนคฤหัสถ์เป็นคติธรรมที่เป็นคำสอนของพระอินทร์ซึ่งท่านจะสอนรวมๆ เพื่อให้เป็นเกณฑ์มาตรฐานในการดำเนินชีวิตของชาวบ้านว่าการเป็นชาวบ้านที่จะต้องทำอย่างไรบ้าง ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ก. ต้องเป็นคนที่มีความกตัญญู ซึ่งความกตัญญูนี้ถือว่าเป็นคติธรรมที่มีอยู่ในจิตใจของชาวพุทธในภาคอีสานมาก สำหรับชาวอีสานแล้วเมื่อได้ทำคุณให้ใครหรือมีใครทำคุณให้กับตนแล้ว จะต้องจดจำเป็นเรื่องที่มาเป็นอันดับแรกๆ ซึ่งคติธรรมเรื่องความกตัญญูนี้จึงถือว่าเป็นสิ่งที่ผู้แต่งวรรณกรรมเรื่องกำกาดำได้นำมาแทรกไว้สำหรับสอนผู้คนโดยทั่วไปดังปรากฏในข้อความว่า

	บาก็มีคำจาท่อ	พ่อตนจีจ้อยๆ	
	พ่อเอ๋ยเจ้า อุตส่าห์เลี้ยงช้อยไว้	บุญหลายหลอนว่าใหญ่	นั่นเด
อันว่า	คุณพ่อมีหมื่นตื้อ	เมื่อหน้าก็บ่อมีลิม	พ่อเอ๋ย
อันว่า	แม่ผู้นี้	เจ้าอย่าเอา	เทาะเนอ
	เจ้าจงไลหนีเสีย	อย่าเอาจริงแท้	
	ช้อยนี่ยศดำน้อย	ยังไปทันถึง	พ่อเอ๋ย
	ช้อยจักเอาเมียสาว	ให้พ่อชมพอฮ้อย	
	อันคำปรารภช้อย	ยังไกลน่อยหนึ่ง	พ่อเอ๋ย
อันว่า	เจ้าอย่าได้ฮ้อย	ดอมช้อยเยี่ยงใด	พ่อเอ๋ย ^{๔๕}

^{๔๕} สุภณ สมจิตศรีปัญญา ท้าวกำกาดำ, หน้า ๑๙.

เป็นคำสอนที่มีอยู่ในหลายๆตอนของก่ำกาดำ ความกตัญญูถือว่าเป็นคุณลักษณะของการเป็นคนดี เพราะเป็นผู้ไม่ลืมบุญคุณคน ในเรื่องก่ำกาดำนั้ ก่ำกาดำไม่เคยลืมบุญคุณคนไม่ว่าจะเป็นพ่อของตน ยาจำสวน และแม้กระทั่งนางลุน ภรรยาของตนเองก็ไม่เคยลืม

ข. ต้องเป็นคู่สามีภรรยาประเภท ผัวหาบเมียคอน คือคนเราหากมีสามีภรรยาแล้วจะต้องร่วมกันทำมาหากินไม่ลดละความยามที่จะสร้างครอบครัวดังว่า

บัดนี้	จ๊กกล่าวถึงทะเลสาบ	ผู้ผิวเมียทุกข์ยาก	ก่อนแล้ว
	ชื่อวานางหล่าน้อย	เป็นคู่ผิวเมีย	
	สองก็พากันปลูก	ก่อเรือนแปลงยาว	
	สองก็พากันสร้าง	เรือนกินดอมเพิน	
	หลายพรำมือ	ละดูได้ถ้ายปี	
	เขาก็เอากันได้	๗ ปลายขวบ	มาแล้ว ^{๔๖}

การแต่งงานต้องมีการเอาใจใส่ในการเป็นสามีภรรยาที่ดี คือยามทุกข์ก็ทุกข์ร่วมกัน ยามสุขก็สุขร่วมกันโดยไม่มีการทอดทิ้ง ในการแต่งงานของบิดามารดาของก่ำกาดำนั้ถือว่าเป็นผัวหาบเมียคอน ซึ่งชาวฮีสานโดยทั่วไปก็จะถือคติแบบนี้โดยถือว่าการแต่งงานนั้นถือเป็นที่สุดของการใช้ชีวิตครอบครัว คือต้องเอาใจใส่กันให้มากทุกข์ยากก็ทุกข์ด้วยกันโดยไม่มีการทอดทิ้งกันจนกว่าจะตายจากกันไปเท่านั้น

๓.๒.๒ คติธรรมเรื่องการเป็นนักปกครองที่ดี (คำสอนพระราชา)

ในนิทานประเภทชาดกนั้น ย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้องเป็นเรื่องที่มีความเกี่ยวข้องกับพระราชารู้ปกครองและคุณธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระราชารู้ปกครองนั้นด้วย ในวรรณกรรมฮีสานเรื่องก่ำกาดำ นี้ก็เช่นกัน ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของนักปกครองที่ดี ในทางธรรมในฐานะที่เป็นผู้นำของประชาชน จะต้องปฏิบัติตัวให้เป็นตัวอย่างของประชาชน และยังต้องนำพาประชาชนในการสร้างบุญกุศลดังต่อไปนี้

บัดนี้	พ่อจ๊กสอนสั่งให้	ในฮิตครองเมือง
อันว่า	ในธรรมเฮา	ฮิตครองจำไว้
อันหนึ่ง	อย่าได้ทำบาปให้	แก่ไพร่น้อยฝูงหมู่ทาส
	ทั้งนางงาม	ค่อยเอาใจน้อย
อันหนึ่ง	ฝูงเผ่าเชื้อ	น้อยนารณงค์
	นางเทียมบาคาน	อยู่เผื่อแผ่ข้าง
	อย่าได้โลเลวั้น	วางเสียปะเปล่านั้นเนอ
	ควรที่บำไผดให้	เขานั้สู่นาง แท้เนอ
	อินซ้าเล่าตำนาน	สอนสั่งบาคาน
	อันว่ากองบุญผาย	ทอดทานเทให้
	ท้าวหากจ๊กสวัสดิ์สัน	ยืนยาวยศยิ่ง จริงตาย
	บุญมากล้น	เหลือแผ่นอสงไชย

^{๔๖} สุภณ สมจิตศรีปัญญา ท้าวก่ำกาดำ, หน้า ๓.

อยู่ทางเทพของผาย หอดทานลือไฮ^{๔๗}

หมายความว่า การเป็นผู้นำต้องไม่ทำบาปด้วยการชมเชยลูกน้อง แม้เมื่อยรักที่ได้อยู่ร่วมก็จงมีความยุติธรรมปฏิบัติให้เสมอเหมือนกัน และสิ่งที่ไม่ควรลืมก็คือการทำบุญกุศลนั้นอย่าขาดทีเดียว

๓.๓ สรุป

หลักธรรมปรากฏว่านิทานเรื่องกำกาดำนั้นมีหลักธรรมที่ผู้แต่งมุ่งที่จะสอนอยู่หลายประการ ได้แก่

หลักคำสอนเรื่องกรรม ในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำนั้น ถือว่าเป็นวรรณกรรมที่เน้นเรื่องกรรม เพราะเป็นการกล่าวถึงการลงมาใช้ชาติของพระโพธิสัตว์ พอลงมาเกิดก็มาเกิดเป็นเด็กตัวดำมากคนหนึ่งที่ไม่รัก

ความกตัญญูกตเวที เป็นความกตัญญูของบุตรกับบิดามารดา ดังคำกล่าวของกำกาดำว่า “อันว่า คุณพ่มีหมิ่นตื้อ เมื่อหน้าก็บ่อมิลืม พ่อเอ๋ย” หมายถึงบุญคุณของพ่อนั้นมีอยู่มากมายนับไม่ได้ เพราะถึงแม้ว่าแม่จะเกลียดแต่พ่อก็อุตส่าห์เลี้ยงตนเองมาด้วยความรักบุญคุณนั้นยิ่งใหญ่มากนัก

คำสอนเรื่องความเชื่อเรื่องบุญบาป วรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำนี้ก็พยายามที่จะแทรกคำสอนเรื่องบุญและบาปนี้เข้าไปในเนื้อเรื่องทั้งนี้ก็เพื่อที่จะเป็นการสอนให้ชาวพุทธในภาคอีสานหรือผู้สนใจทั่วไปได้ (๑) รับผิดชอบต่อนิทาน (๒) เข้าถึงแก่นแท้ของหลักคำสอน (๓) ทำสิ่งที่ควรทำและหลีกเลี่ยงในสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง อันจะได้เป็นเครื่องนำทางจิตใจของมนุษย์เราให้เป็นคนดีและเมื่อจากโลกนี้ไปแล้วก็จะได้ขึ้นสู่สวรรค์

คำสอนเรื่องกิเลส คำสอนเรื่องกิเลสที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกำกาดำนี้มีปรากฏในหลายแห่ง เพราะมนุษย์ทุกคนย่อมมี โลภะ โทสะ โมหะ เนื้อเรื่องกำกาดำกล่าวถึงมารดาและญาติผู้ถูกกิเลสครอบงำ จึงเกิดความเคืองแค้น ไม่สบอารมณ์ ชอบความน้อยยับยั้ง ตลอดจนการมองโลกในแง่ร้าย เพราะเหตุที่กำกาดำเกิดมาเป็นทารกที่มีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ผิวพรรณดำ

คำสอนเรื่องกฎไตรลักษณ์ วรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำก็ได้นำเอาหลักไตรลักษณ์มาสอนหรือสอนให้ผู้คนเห็นว่าสรรพสิ่งนั้นตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ คือคำสอนที่ว่าด้วยความเป็นอนิจจัง คือความไม่เที่ยง คือเปลี่ยนแปลงไปได้ตามกาลเวลาตอนแรกกำกาดำเป็นคนดำซีเห้ไม่มีใครรัก มีแต่คนเกลียดเพราะรูปร่างไม่งาม แต่ภายหลังกลับเป็นคนงาม

คำสอนเรื่องบุพเพสันนิวาส บุพเพสันนิวาสที่ปรากฏในวรรณกรรมกำกาดำ เป็นบุพเพสันนิวาสแบบสามภรรยาของกำกาดำกับนางลุน ความที่ทั้งสองเคยเป็นคู่กันมาก่อนแต่เพียงแคเห็นพวงมาลัยก็เกิดความรักความห่วงหาอาทรขึ้นมาทันใด ทั้งนี้ก็เพราะว่าอำนาจของความรักที่เป็นมาในอดีตหรือที่เราเรียกว่าอำนาจแห่งบุพเพสันนิวาส

คติธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานเรื่องกำกาดำ คติธรรมเรื่องคำสอนคุณุหัตถ์ ต้องเป็นคนที่มีความกตัญญู ต้องเป็นคู่สามีภรรยาประภาพร ผัวหาบเมียคอน คติธรรมเรื่องการเป็นนักปกครองที่ดี (คำสอนพระราช)

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.